

**De impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op
vriendschappen**

Namen: Kay-Leigh Keulers, Melissa Stuijtzand, Sanne Tiggeloven en Jolien
Wopereis
Studentnummers: 4197402, 5726395, 5823757, 5687640
Cursusnaam: Thesis Pedagogische Wetenschappen
Cursuscode: 200600042
Beoordelend docent: Stijn Sieckelinck
Inleverdatum: 30-06-2016

Abstract

Past research has introduced the political and societal impact of radicalization. This qualitative bachelor research aims to assess the impact of a radicalized friend on adolescent friendships. The four key factors of friendship determined by Oswald, Clark, and Kelly (2004): positivity, openness, supportiveness, and interaction are used to operationalize the construct of friendship. A snowball approach is adopted for the study. The research population consists of 16 participants between the ages of 16 and 21. Nine semi-structured individual interviews with participants who have a radicalized friend and one focus group interview with participants without a radicalized friend were performed to collect data. Both global questions about friendships as well as questions about the impact of the radicalized friend were used to determine whether the participants perceived an impact on their friendships. The data was analyzed by recording and transcribing the interviews. This research has not lead to a clear view of whether there is an impact of a radicalized friend on the key factors of friendship and friendships overall, due to the divergent answers given by the participants. This doesn't mean that none of the participants are affected by the radicalization of their friend. The results are discussed in terms of the quality of the relationship with the radicalized friend, personality traits of the participants, and the emotional state of the participants during the interviews. Implications for future research are noted.

Keywords: radicalization, friendship, friendship elements, impact, adolescents

Inleiding

In de afgelopen jaren zijn er verschillende terroristische aanslagen gepleegd in Westerse landen. De meest recente aanslagen vonden plaats in het centrum van Parijs op vrijdag 13 november 2015 en op een luchthaven en een metrostation in Brussel op dinsdag 22 maart 2016. Deze aanslagen zijn opgeëist door de terreurbeweging Islamitische Staat (IS). Het zijn gebeurtenissen die op politiek en maatschappelijk gebied veel impact hebben in Europa. Dit is te zien aan de oorlog die de minister-president van Nederland en de president van Frankrijk aan IS hebben verklaard, het dreigingsniveau dat in Brussel is opgeschroefd naar het hoogste niveau en de extra bewaking die wordt ingezet bij grote evenementen. Onder de bevolking in verschillende Europese landen, waaronder Nederland, heerst angst voor nieuwe terroristische aanslagen (Borst, 2015a; Borst, 2015b; "Rutte: we zijn in oorlog met IS", 2015; Van der Laan, 2016).

Terrorisme kan het beste omschreven worden als een specifieke stijl van politiek geweld waarbij gewelddadige aanvallen worden gebruikt om een breder publiek te beïnvloeden (Silke, 2008). Radicalisering is een persoonlijk proces waarbij individuen

extreme politieke, sociale en/of religieuze idealen en ambities overnemen. Een terroristische daad is de laatste stap in dit radicaliseringsproces en kan worden beschouwd als het gevolg van radicalisering (Moghaddam, 2005; Wilner & Dubouloz, 2010). Radicalisering is een proces dat zich af kan spelen in verschillende politieke en/of religieuze stromingen (Pels & De Ruyter, 2012). In dit bachelor onderzoek zal worden ingegaan op de radicalisering van Islamitische jongeren die zich hebben aangesloten bij IS.

Verloop van het radicaliseringsproces

Het radicaliseringsproces is niet te verklaren aan de hand van één oorzaak. "De verklaring achter de oorzaken om een radicale gewelddadige Islamiet te worden, is zo uniek als een vingerafdruk" (Githens-Mazer, 2008, p. 22). Om het radicaliseringsproces van Islamitische jongeren beter te begrijpen, maken Wilner en Dubouloz (2010) en Moghaddam (2005) gebruik van theoretische modellen waarin de radicaliserende jongeren een aantal stappen of fasen doorlopen. Het gemeenschappelijke uitgangspunt is dat er een trigger plaats moet vinden voorafgaand aan het radicaliseringsproces. Een mogelijke trigger zijn gevoelens van relatieve deprivatie doordat moslim jongeren te maken kunnen hebben met verwijten, vooroordelen en discriminatie. Bij het vergelijken van hun eigen situatie met die van anderen kan er ontevredenheid worden gecreëerd (Christmann, 2012; Moghaddam, 2005; Silke, 2008). Door het ervaren van een trigger zal een individu zich in een stadium van een persoonlijke crisis bevinden. Met behulp van zijn of haar gebruikelijke manier van denken zal op die crisis worden gehandeld om zo de eigen situatie te verbeteren. Wanneer dit niet effectief is, zullen nieuwe manieren van denken worden verkend. In deze fase van persoonlijke verandering treedt een combinatie op van persoonlijke reflectie, kennisverwerving en de herbeoordeling van de identiteit. Sommige personen zullen zich in deze fase politiek, sociaal en ideologisch van de bredere gemeenschap distantiëren. Radicalisering is dus het product van deze mentale en cognitieve processen (Moghaddam, 2005; Wilner & Dubouloz, 2010).

Politieke en maatschappelijke impact van radicalisering

Na de aanslagen op de Twin Towers op 11 september 2001 in New York heeft er een groei plaatsgevonden in gewelddadige activiteiten geïnspireerd door een radicaal Islamitische stroming. Opvallend is dat deze gewelddadige activiteiten zijn gepleegd door personen van Europese, Australische, Canadese en Amerikaanse afkomst. Dit zijn voornamelijk tweede en derde generatie immigranten en moslim bekeerden (Wilner & Dubouloz, 2010). Uit deze groep geradicaliseerde moslims reizen steeds meer personen af naar onder andere Syrië om mee te vechten in de burgeroorlog. Als gevolg van de groeiende stroom radicaliserende moslims afkomstig uit westerse landen en terroristische acties die zij plegen, heeft de Nederlandse overheid onder andere preventieve maatregelen getroffen om

terrorisme en de daaraan voorafgaande radicaliseringsprocessen tegen te gaan. Ook worden terrorismeverdachten strafrechtelijk vervolgd (General Intelligence and Security Service of the Netherlands, 2014).

Impact op leeftijdgenoten van geradicaliseerde jongeren

Echter, er is naast de politieke en maatschappelijke impact weinig kennis over de sociale impact van radicalisering op vrienden. Om dit te onderzoeken, wordt de focus in deze thesis gelegd op vrienden van geradicaliseerde jongeren vanaf 16 jaar. Hiervoor is gekozen, omdat vooral jongeren vanaf 17 jaar radicaliseren (Nederlands Jeugdinstituut, 2016). Uit verschillende onderzoeken blijkt dat vrienden een rol spelen bij het radicaliseren van jongeren (Jolles, 2011; Jones, Vaterlaus, Jackson, & Morrill, 2013). Echter, het is onduidelijk wat de impact van geradicaliseerde vrienden op vriendschappen is. Dit vormt de doelstelling van dit onderzoek. Wanneer er meer kennis is verworven over de impact op vrienden na radicalisering van een vriend, zal mogelijk de hulpverlening en het sociale netwerk van de jongere beter aan kunnen sluiten bij de wensen en behoeften nadat hun vriend is geradicaliseerd. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt als volgt: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op vriendschappen?'

Elementen van vriendschappen

Om de impact van geradicaliseerde vrienden op vriendschappen te kunnen onderzoeken, moet duidelijk zijn wat er onder vriendschappen wordt verstaan. Vriendschappen zijn relaties die op vrijwillige basis zijn gekozen, vaak tussen gelijkgestemden. Het sluiten en in stand houden van een vriendschap wordt bereikt op een informele manier. Personen beschouwen elkaar als vrienden wanneer er sprake is van positieve interactie en acceptatie van eigenschappen van de andere persoon (Jamieson, 2008). Belangrijke elementen in vriendschappen zijn positiviteit, openheid, steun en interactie (Jamieson, 2008; Oswald, Clark, & Kelly, 2004). Deze vier elementen van vriendschap zullen worden onderzocht in de deelvragen van dit onderzoek.

Positiviteit in vriendschappen

De eerste deelvraag van dit onderzoek is: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vrienden tijdens de adolescentiefase op positiviteit binnen vriendschappen?'. Het element positiviteit is gerelateerd aan het plezierig houden van een vriendschap. In het onderhouden van positiviteit in een vriendschap is de aanwezigheid van verschillende aspecten belangrijk, zoals waardering naar elkaar uitspreken, elkaar aan het lachen maken en leuke herinneringen ophalen. Verder is het belangrijk dat vrienden niet achter elkaars rug om praten of elkaar verwijten maken over vervelende dingen die zijn gebeurd (Oswald et al., 2004). Uit onderzoek van Mendelson en Kay (2003) blijkt dat een betrouwbare band creëren van belang is voor het ervaren van positiviteit in een vriendschap.

In het dagelijks leven ervaren geradicaliseerde jongeren vooral negatieve emoties en gevoelens, zoals teleurstelling, afkeer en vijandigheid (Loza, 2007). Het niet-geradicaliseerde deel van de bevolking ervaart gevoelens van afkeer en boosheid over de gevolgen van radicalisering (Koenders over aanslagen, 2015). Op basis van dit literatuuronderzoek wordt verwacht dat dit onderzoek aantoont dat adolescentie vriendschappen waarin een vriend radicaliseert, zullen veranderen door toename van negatieve emoties en gevoelens met als gevolg een afname in de positiviteit binnen vriendschappen.

Openheid in vriendschap

De tweede deelvraag van dit onderzoek is: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op openheid binnen vriendschappen?'. Het element openheid in vriendschappen is gerelateerd aan het delen van persoonlijke gevoelens en gedachten en het openlijk praten hierover met elkaar (Oswald et al., 2004). Ook blijkt dat intimiteit en vertrouwen een belangrijke rol spelen bij het delen van persoonlijke gevoelens en gedachten (Jamieson, 2008; Keltner, Capps, Kring, Young, & Heerey, 2001). De ervaring van meer intimiteit in vriendschappen kan ervoor zorgen dat er een meer emotioneel hechtere band ontstaat. Dit kan voor een positief effect zorgen op de emotionele toestand doordat er gevoelens van emotionele verbonden- en betrokkenheid worden ervaren (Rose, 2002). De kwaliteit van verbondenheid is van grote invloed op iemands gevoel van eigenwaarde, academische prestaties en levenstevredenheid (Lee, Shek, & Sun, 2015). Op basis van dit literatuuronderzoek wordt verwacht dat dit onderzoek aantoont dat er door radicalisering van vrienden minder persoonlijke gevoelens en gedachten worden gedeeld, waardoor de openheid in vriendschappen afneemt.

Steun in vriendschappen

De derde deelvraag van dit onderzoek is: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op steun binnen vriendschappen?'. Het element steun in vriendschappen bestaat uit emotionele en instrumentele steun (Jones, Vaterlaus, Jackson, & Morrill, 2014; Uno, Uchino, & Smith, 2002). Emotionele steun uit zich onder andere in achter iemand staan, er voor de ander zijn wanneer diegene door een moeilijke tijd gaat en de ander accepteren zoals hij of zij is. Instrumentele steun uit zich in het verlenen van praktische steun (Binder, Roberts, & Sutcliffe, 2011; Glover & Parry, 2008; Oswald et al., 2004).

Een hogere mate van beide soorten steun van vrienden is gerelateerd aan het vaker bereiken van persoonlijke doelen en het minder snel uit elkaar groeien (Uno et al., 2002; Brissette, Scheier en Carver, 2002). Steun is vaak een wederzijdse verwachting bij vriendschap. Wanneer er geen emotionele steun ontvangen wordt in een stressvolle situatie,

kan dat een negatieve impact of een versterkend effect hebben op het negatieve gevoel (McQuaid, McInnis, Paric, Al-Yawer, Matheson, & Anisman, 2016; Jones, et al., 2005). Op basis van dit literatuuronderzoek wordt verwacht dat dit onderzoek aantoont dat jongeren meer emotionele steun verlenen aan vrienden en meer behoefte aan emotionele steun hebben na het radicaliseren van een vriend.

Interactie in vriendschappen

De laatste deelvraag van dit onderzoek is: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op interactie binnen vriendschappen?'. Het element interactie wordt in deze deelvraag beschouwd als de omgang tussen vrienden. Door de toename van het belang van vrienden in de adolescentiefase wordt de manier van interactie steeds belangrijker voor onder andere zelfontwikkeling (Naber, 2004). Daarnaast brengen jongeren meer tijd door met vrienden en hechten ze in de interactie veel waarde aan hun oordeel en gezelschap.

Het aangaan van interactie tussen jongeren is vaak afhankelijk van de etnische en culturele achtergrond. Zo ontwikkelen jongeren eerder vriendschappen met jongeren van dezelfde etnische en culturele achtergrond (Jamieson, 2007). Uit onderzoek blijkt dat er verschillen zijn in de interactie tussen westerse en niet-westerse vriendschappen. Voor niet-westerse jongeren geldt dat de wereld van vrienden veelal gescheiden is van thuis (Pels, 2003). Niet-westerse jongeren zouden graag meer de mogelijkheid hebben om buitenshuis vrienden te ontmoeten en nieuwe contacten aan te gaan (Crok, 2002; Van Lieshout, 2000). De herkenning onderling van deze behoefte is terug te zien in de interactie binnen hun vriendschappen. Op basis van dit literatuuronderzoek wordt verwacht dat dit onderzoek aantoont dat jongeren die een geradicaliseerde vriend hebben van een andere etniciteit dan zichzelf, minder snel vriendschappen zullen aangaan met andere jongeren van deze etniciteit.

Radicalisering is een proces waarbij individuen dood boven leven kiezen (Wilner & Dubouloz, 2010). Er worden verschillende aanslagen gepleegd door zelfmoordterroristen (Silke, 2008). De impact van zelfmoordterrorisme op vriendschappen is nog niet onderzocht. Echter, wel blijkt uit onderzoek dat jongeren die een vriend hebben verloren aan suïcide vaak een verhoogd stressniveau hebben, depressieve gevoelens ervaren en een vermijdende copingstijl ontwikkelen (Bartik, Maple, Edwards, & Kiernan, 2013; Eacott, & Frydenberg, 2008; Goodwin, 2006). Deze vermijdende copingstijl kan zorgen voor verminderde deelname aan sociale activiteiten en een sociaal isolement. Op basis van dit literatuuronderzoek wordt verwacht dat dit onderzoek aantoont dat mogelijke suïcide van een geradicaliseerde zal zorgen voor een verhoogd stressniveau en depressieve gevoelens welke van invloed zijn op de interactie met andere vrienden.

Methode

Type onderzoek

In dit bachelor onderzoek is er gekozen voor een kwalitatieve opzet. Een kwalitatieve onderzoeksmethode is een aanpak voor de systematische verzameling, organisatie en interpretatie van tekstueel onderzoeksmateriaal verkregen door gesprekken of observaties. Het doel van kwalitatief onderzoek is concepten ontwikkelen die helpen om sociale verschijnselen in hun natuurlijke context te begrijpen (Evers, 2015). Een kwalitatieve opzet past goed bij de doelstelling van dit onderzoek, omdat er onderzoek is gedaan naar vriendschappen, wat een sociaal verschijnsel betreft.

Belangrijkste begrippen uit de hoofdvraag

Dit onderzoek beoogt de impact van geradicaliseerde jongeren op vriendschappen te meten aan de hand van de vriendschapselementen. Onder impact wordt verstaan de uitwerking, invloed en het effect (Impact, 2016) van het radicaliseren van een vriend op adolescentie vriendschappen. Hiermee worden de gevolgen voor de eventueel nog bestaande vriendschap met hun geradicaliseerde vriend, bestaande andere vriendschappen en nieuwe vriendschappen bedoeld nadat een vriend of vriendin is geradicaliseerd.

Populatie onderzoekseenheden

Om de impact van radicalisering op vriendschappen te onderzoeken, zijn er semi-gestructureerde interviews (zie bijlage A) afgenomen bij zeven meisjes en één jongen in de leeftijd van 16 en 17 jaar en één jongen van 21 jaar die bevriend zijn (geweest) met een leeftijdsgenoot die is geradicaliseerd. De bevindingen van deze interviews zijn getoetst bij respondenten uit een ruimere populatie door middel van een focusgroep. Hier hebben in totaal zeven respondenten aan meegewerkt, bestaande uit twee jongens en vijf meisjes tussen de 16 en 21 jaar. Zij zijn niet bevriend (geweest) met een leeftijdsgenoot die is geradicaliseerd. Hen is gevraagd om zich aan de hand van een vignet (zie bijlage B) zich in te leven in verschillende situaties waarin radicalisering van een vriend of vriendin een rol speelt.

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een selecte sneeuwbalsteekproef. Het uitgangspunt van een sneeuwbalsteekproef is het gebruik maken van bestaande netwerken om aan respondenten te komen voor een onderzoek (Neuman, 2014). Zo hebben reeds beschikbare respondenten geleid naar nieuwe respondenten. Door de moeilijkheidsgraad van de te bereiken onderzoeksgroep en de gevoeligheid van het onderwerp, heeft de sneeuwbalsteekproef methode geleid naar de juiste respondenten voor dit onderzoek. Door deze manier van respondentverzameling kan er sprake zijn van zelfselectiebias waarbij respondenten die willen spreken over dit onderwerp ook eerder geneigd zijn om mee te werken (Baarda, Bakker, Fischer, Julsing, Peters, Van der Velden, & de Goede, 2013).

Dataverzameling

In dit kwalitatief onderzoek is de dataverzameling gedaan door middel van negen individuele interviews en een interview met een focusgroep. Alle interviews zijn opgenomen met een geluidsrecorder. De verzamelde data bestaan uit gesproken tekst. De individuele interviews hebben plaatsgevonden op een door de respondent gekozen plek, zoals het huis van een van de onderzoekers of bij de respondent thuis. De interviews zijn uitgevoerd op semi-gestructureerde wijze. Bij de individuele interviews waren twee onderzoekers aanwezig. De vragen zijn ontwikkeld om de respondent te laten praten over zijn of haar gevoelens, gedachten, ervaringen en meningen over vriendschap in het algemeen en de impact van radicalisering hierop. De besproken onderwerpen zijn gebaseerd op de elementen van vriendschappen die gevonden zijn in het voorafgaand literatuuronderzoek: positiviteit, openheid, steun en interactie. Per element zijn er eerst algemene vragen gesteld, gebaseerd op de gestructureerde vragenlijst van Oswald en collega's (2004), daarna zijn er vragen gesteld over de impact van de radicalisering van hun vriend op de vriendschap.

Het interview met de focusgroep heeft plaatsgevonden in een scoutinggebouw. De interviews zijn op een semi-gestructureerde wijze uitgevoerd in een groep van zeven jongeren. De besproken onderwerpen zijn tevens gebaseerd op de vier eerdergenoemde elementen. Daarnaast is er gebruik gemaakt van een vignet waarbij de jongeren een situatie voorgelegd hebben gekregen waarin ze bevriend zijn met een geradicaliseerde leeftijdsgenoot. Er werd verwacht dat de jongere zich door het gebruik van een vignet beter zou kunnen inleven in de situatie. Vervolgens is er aan de jongeren gevraagd om te uiten welke gevoelens, gedachten en meningen er ontstaan bij het voorgelegde vignet.

Data-analyse

De gevonden data zijn geanalyseerd door alle interviews te transcriberen. Na het transcriberen zijn de belangrijkste uitspraken en fragmenten per interview gemarkeerd met verschillende kleuren. De kleur is afhankelijk van de deelvraag. Vervolgens is er per deelvraag getracht de belangrijkste uitkomsten te formuleren. Daarbij is er geteld hoeveel respondenten overeenkomende antwoorden hebben gegeven. Op basis van het literatuuronderzoek en de resultaten is er getracht antwoorden te formuleren op de deelvragen en de hoofdvraag door middel van een conclusie. Tot slot zijn de resultaten geïnterpreteerd en zijn er aanbevelingen gedaan in de discussie.

Validiteit en betrouwbaarheid

Dit kwalitatief onderzoek kent een beperkte validiteit en betrouwbaarheid. De validiteit is gericht op de interpretaties van de onderzoekers. Er is sprake van ecologische validiteit, omdat de interviews en de discussies ervoor gezorgd kunnen hebben dat er een

beeld gevormd is over de gevoelens, meningen en gedachten van de respondenten (Baarda et al., 2013).

De validiteit van dit onderzoek is op twee manieren vergroot. Ten eerste is er gekozen om de vragen die zijn gesteld over de vier eerdergenoemde elementen gedeeltelijk te baseren op de vragen uit de vragenlijst van het onderzoek van Oswald en collega's (2004) over het onderhouden van vriendschappen. Deze vragen zijn in verschillende studies gevalideerd (Oswald et al., 2004). Ten tweede zijn de bevindingen van dit onderzoek gevalideerd door deze aan het einde van het onderzoek voor te leggen aan de geïnterviewde respondenten en aan hen feedback te vragen (Bergsma, 2003). De selectieve sneeuwbal steekproeftrekking en de grootte van de onderzoeksgroep hebben ervoor gezorgd dat de steekproef weinig representatief is, waardoor er sprake is van een beperkte externe validiteit (Baarda et al., 2013).

De betrouwbaarheid van dit onderzoek is mogelijk beperkt doordat de wijze van dataverzameling benadeeld wordt door de subjectiviteit van de onderzoekers bij de interpretatie van de resultaten (Baarda et al., 2013). Echter, alle interviews zijn door twee onderzoekers gezamenlijk afgenomen. Hierdoor is een deel van deze subjectiviteit ondervangen en wordt de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid van dit onderzoek vergroot.

Ethische verantwoording

Er is op verschillende manieren rekening gehouden met ethische richtlijnen. Ten eerste is er gekozen om met de respondenten in dialoog te gaan, zodat er duidelijk gemaakt kan worden dat de respondent begrepen wordt (Creswell, 2014). Ten tweede zijn er voorafgaand aan de interviews brieven gestuurd aan de ouders van de minderjarige respondenten (zie bijlage C) waarin het doel van het onderzoek is toegelicht en waarin om schriftelijke toestemming is gevraagd voor zowel het interview als voor het maken van opnames met een geluidsrecorder. Bij aanvang van het interview is er zowel mondelinge als schriftelijke toestemming gevraagd aan de respondent over het opnemen van het interview met een geluidsrecorder. Tevens heeft de respondent schriftelijk verklaard op de hoogte te zijn van het doel van het onderzoek en te allen tijde te kunnen stoppen met de medewerking aan het onderzoek (zie bijlage D). De opnames zijn na de data-analyse verwijderd. Echter, voor het toestemming vragen aan de ouders van de minderjarigen die deelnemen aan het groepsinterview is door tijdsdruk gebruik gemaakt van een *passive informed consent*. De handtekeningen van de ouders van alle respondenten van het groepsinterview zijn verkregen nadat het groepsinterview heeft plaatsgevonden. Hierbij is door de onderzoekers aan de respondenten duidelijk gemaakt dat hun data niet wordt gebruikt als hun ouders niet akkoord gaan. Bij de individuele interviews is er gebruik gemaakt van een *active informed consent*. Ten eerste doordat er geen tijdsdruk was en ten

tweede omdat deze jongeren kwetsbaarder zijn vanwege hun directe ervaring met radicalisering. Daarnaast is de anonimiteit van de respondent gewaarborgd door alle namen te figneren en respondentnummers te gebruiken. Tot slot, hebben zowel de respondenten als hun ouders de mogelijkheid om na afronding van het onderzoek het onderzoek in te zien (Creswell, 2014).

Resultaten

Hieronder worden de resultaten per onderzocht vriendschapselement weergegeven. Met als doel de hoofdvraag: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op vriendschappen?' te beantwoorden.

Positiviteit

De resultaten met betrekking tot de deelvraag: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op positiviteit binnen vriendschappen?' worden hieronder weergegeven.

Het merendeel van de respondenten geeft de aanwezigheid van concrete gedragingen aan, welke de positiviteit in een vriendschap creëert. Zo maken vier van de negen respondenten elkaar aan het lachen en wordt door hen veel lol hebben en leuke dingen doen belangrijk gevonden in een vriendschap. Bij de overige vijf respondenten is dit onduidelijk. Respondent 1 geeft aan ook over minder leuke gebeurtenissen te praten met haar vriendinnen, maar wel zo kort mogelijk: "We praten dan snel weer over iets anders, anders voel ik me weer zo depri". Verder zeggen zeven van de negen respondenten wel eens boos te worden op vrienden. Bij de overige twee respondenten is het onduidelijk of zij wel eens boos worden op vrienden.

Daarnaast beweren bijna alle respondenten, voor één respondent is dit onduidelijk, en de focusgroep dat er achter de rug om van vrienden wordt gepraat over andere vrienden. Het gaat dan vooral om acties die een vriend gedaan heeft waarover gesproken wordt en niet over uiterlijke kenmerken. Dit gebeurt niet in het geheim, respondenten zijn hier eerlijk over tegen hun vrienden.

Op de vraag of herinneringen worden opgehaald over de geradicaliseerde vriend, geven vier van de negen respondenten aan dat zij dit doen met hun huidige vrienden. Eén andere respondent zegt samen met haar geradicaliseerde vriend herinneringen op te halen. Voor de overige vier respondenten en de focusgroep is dit onduidelijk.

Zes van de negen respondenten verwijten hun vriend niet dat hij of zij vertrokken is. Wel benoemen deze respondenten dat zij het vertrek van hun vriend niet begrijpen. Er spelen voornamelijk negatieve gevoelens met betrekking tot het afreizen zoals, onbegrip, ongeloof en verbazing. Zo zegt respondent 6: "Ze had hier echt alles. Haar moeder houdt

enorm veel van haar en ze is intelligent, dus ik zou nooit begrijpen waarom ze is vertrokken”.

Echter, voor drie respondenten geldt dat zij hun geradicaliseerde vriend wel verwijten dat hij of zij vertrokken is, omdat de geradicaliseerde vriend hierdoor zijn of haar ouders en familie veel verdriet en pijn heeft aangedaan. Twee respondenten verwijten zichzelf dat zij het niet hebben opgemerkt dat hun vriend aan het radicaliseren was. Respondent 8 zegt hierover: “We vinden het allemaal heel erg dat we hier niks van wisten. Ik neem het mezelf kwalijk dat ik er niks aan heb kunnen doen”. In de focusgroep bestaat geen eenduidig antwoord op de vraag of ze het hun fictief geradicaliseerde vriend zouden verwijten als hij zich zou aansluiten bij IS. Zo zou de focusgroep het vertrek van hun vriend niet verwijten, maar wel zouden zij de daden die hun vriend verricht onder de naam van IS verwijten:

Ik zou het hem niet per se verwijten. Je weet niet hoe hij in die organisatie is getrokken. Misschien wel door mensen die hij in de moskee is tegengekomen of door familie en zijn er bedreigingen geweest, dit weet je niet. Ik zou eerst zijn verhaal horen voordat ik het hem zou verwijten, misschien is het niet zijn eigen keus geweest.

Er wordt door alle respondenten benoemt niet boos te zijn op hun geradicaliseerde vriend. Wel geeft respondent 8 aan: “Ik ben boos op de mensen die hem hebben gehersenspoeld. Ook ben ik een beetje boos op mezelf, omdat ik hem niet heb kunnen tegenhouden”.

Twee van de negen respondenten zeggen dat zij na het vertrek van hun geradicaliseerde vriend dankbaar zijn voor hun vriendschappen. Echter denken zij hier niet veel over na. Aan de overige zeven respondenten en de focusgroep is deze vraag niet gesteld. Voor respondent 8 geldt dat zij zich ervan bewust is dat haar geradicaliseerde vriend een sterke invloed op haar had waardoor respondent 6 veel ruzie had met haar andere vrienden. Het vertrek van haar geradicaliseerde vriend heeft voor een positieve ommekeer gezorgd in de andere vriendschappen van respondent 6: “Ik heb niet zoveel ruzie meer met mijn andere vrienden. Dat had ik vroeger wel heel erg en dat is veranderd sinds het vertrek van mijn geradicaliseerde vriend”.

Vertrouwen is een belangrijk onderdeel voor de aanwezigheid van het element positiviteit binnen vriendschap. Respondent 7 zegt hierover: “Als ik iemand niet vertrouw dan is het ook geen vriend van mij, dat is wel echt een voorwaarde”. Voor vier van de negen respondenten zijn er geen veranderingen in het vertrouwen van andere vrienden. Eén respondent geeft aan dat hij zijn vrienden niet meer zoveel vertrouwt als vroeger. Bij drie respondenten is het onduidelijk of er verandering heeft plaatsgevonden hierin. Voor

respondent 6 is er wel wat veranderd in het vertrouwen van andere vrienden: "Ik deelde veel met mijn geradicaliseerde vriend. Doordat ze ineens weg was, vertrouw ik andere vriendinnen minder". Ook vindt deze respondent het een gek dat haar vriend haar niet in vertrouwen heeft genomen over haar vertrek. Respondent 1 en 9 zijn nog bevriend met hun geradicaliseerde vriend. Zij geven aan dat het vertrouwen in de geradicaliseerde vriend is veranderd. Zo benoemt respondent 1: "Ik kon haar altijd vertrouwen, maar ze heeft zo'n groot geheim voor iedereen bewaard. Daardoor weet ik nu nooit wanneer ze nog de waarheid spreekt". De focusgroep benoemt dat er geen veranderingen zullen zijn in het vertrouwen van andere vrienden nadat hun fictieve vriend is geradicaliseerd en afgereisd. Wel zouden ze zich afvragen wat de geradicaliseerde vriend heeft gemist in het vertrouwen binnen de vriendschap om het daar met hen over te hebben.

Openheid

De resultaten met betrekking tot de deelvraag: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op openheid binnen vriendschappen?' worden hieronder weergegeven.

Acht van de negen respondenten delen persoonlijke gevoelens en gedachten met hun vrienden. Ook de focusgroep geeft aan dit te doen. Zeven van de negen respondenten benoemen dat zij meer met een specifieke, betere vriend of vriendin delen dan met andere vrienden. Wederom wordt vertrouwen genoemd als belangrijke factor die aanwezig dient te zijn bij vriendschap om openlijk te spreken over persoonlijke gedachten en gevoelens. Vertrouwen en betrokkenheid wordt door de respondenten als basis gezien voor de aanwezigheid van het element openheid binnen vriendschappen. Twee van de negen respondenten geven aan eerder geheimen met hun vriend te delen indien hun vriend dit ook met hen deelt.

Het vertrek van een vriend of vriendin naar Syrië heeft volgens zes van de negen respondenten geen impact gehad op openheid binnen andere, al bestaande, vriendschappen. Voor de overige drie respondenten is dit wel het geval. Zo geeft respondent 9 aan meer open te zijn sinds het vertrek van een vriend: "Ik ben nu meer open dan voor het vertrek van mijn geradicaliseerde vriend, omdat ik weet hoe belangrijk het is. Ik ben nu meer gaan praten over mijn persoonlijke gevoelens en zou anderen nu ook meer aanhoren". Het radicaliseren van een vriend heeft volgens deze respondent veel impact gehad op haar, waardoor ze haar gevoelens verzwegen voor haar andere vrienden. Professionele psychologische hulp heeft deze respondent uiteindelijk geholpen haar gevoelens te delen en hierover meer open te spreken met haar vrienden. Respondent 9 zegt hierover:

Ik had het voor mezelf allemaal weggestopt, ik praatte er met niemand over. Na een half jaar merkte ik dat het niet goed met me ging. Ik heb het er toen pas voor het eerst met mijn ouders over gehad. Ik heb erover gesproken met de teamleider van school en met een coach. In eerste instantie heb ik er niet met mijn basisschool vriendinnen over gesproken, zij dachten anders over haar dan ik waardoor ik geen aansluiting vond. Mijn huidige vrienden heb ik het in eerste instantie ook niet verteld, zij kenden haar niet waardoor ik het moeilijk vond om daar met hun over te praten.

Respondent 9 vindt het moeilijk haar gevoelens over de geradicaliseerde vriend te delen met vrienden die een andere mening hebben dan dat zij zelf hierover heeft. Ook alle andere respondenten geven aan hier alleen over te spreken met vrienden die de geradicaliseerde vriend ook hebben gekend. Respondent 6 noemt de impact op openheid binnen andere, al bestaande vriendschappen, groot. Deze respondent benoemt dat ze minder open is naar haar andere vrienden dan naar de geradicaliseerde vriend. Bovendien geeft ze aan dat het vertrouwen in haar andere, bestaande vriendschappen beschadigd is door het vertrek van haar geradicaliseerde vriend. Door dit beschadigde vertrouwen deelt respondent 6 minder haar persoonlijke gevoelens en gedachten met vrienden dan voorheen: "Ik voel me een beetje verraden. Ze vertelde me altijd alles, maar hierin heeft ze me niet vertrouwd". Deze respondent heeft ook professionele hulp gezocht om openlijk te praten over de impact van het vertrek. Voor respondent 8 geldt dat hij niet voorzichtiger is geworden in het delen van persoonlijke gevoelens en gedachten met zijn vrienden sinds het vertrek van zijn geradicaliseerde vriend, wel denkt hij er meer over na. Zo ligt het openlijk bespreken van gedachten en gevoelens over radicalisering gevoeliger dan voor het radicaliseren van een vriend: "Als mensen het over de islamitische staat hebben, dan heb ik soms zin om te zeggen: zwijg, je weet niet waar je het over hebt".

De openheid binnen de vriendschap met de geradicaliseerde vriend is volgens alle respondenten veranderd. Zes van de negen respondenten geven aan geen behoefte meer te hebben aan contact om openlijk persoonlijke gevoelens en gedachten te delen met hun geradicaliseerde vriend vanwege de afstand. Voor respondent 8 geldt dat er geen mogelijkheid tot contact is vanwege het overlijden van zijn geradicaliseerde vriend. Volgens de respondenten is de mate van contact van invloed op de aanwezigheid van het element openheid binnen de vriendschap tussen de geradicaliseerde, vertrokken vriend en de achterblijvende vriend in Nederland. Respondent 1 heeft nog steeds contact met de geradicaliseerde vriend. Echter, zij geeft aan niet in te gaan op de persoonlijke gevoelens en gedachten van deze vriend omdat er verschillen zijn in denkwijzen. Ook begrijpt ze de gedachten van haar geradicaliseerde vriend niet. Respondent 1 deelt nu zelf ook minder snel

haar persoonlijke gevoelens en gedachten met haar geradicaliseerde vriend dan voorheen. Deze respondent noemt de vriendschap wat oppervlakkiger. Respondent 9 benoemt dat er voor haar niet langer sprake is van vriendschap, omdat er geen sprake is van openheid binnen het contact tussen haar en haar geradicaliseerde vriend: "Ik kan niet langer alles bij haar kwijt en zij ook niet bij mij". Respondent 8 geeft aan voor het vertrek van zijn geradicaliseerde vriend al minder betrokken te zijn geweest met zijn geradicaliseerde vriend doordat hij in een andere stad ging studeren. Hierdoor deelde deze respondent mindere persoonlijke gevoelens en gedachten met zijn geradicaliseerde vriend. De focusgroep geeft aan bevriend te willen blijven met de fictief vertrokken vriend indien deze eerlijk en open is over het vertrek en de situatie, ook bij eventuele terugkomst.

Steun

De resultaten met betrekking tot de deelvraag: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op steun binnen vriendschappen?' worden hieronder weergegeven.

Alle respondenten geven aan hun vrienden te steunen wanneer zij door een moeilijke tijd gaan. Begrip tonen, naar hen toe gaan, interesse tonen en over de gevoelens en over de situatie praten zijn manieren die genoemd worden om vrienden te steunen. Drie van de negen respondenten benoemen dat het type steun afhankelijk is van de behoefte van de desbetreffende vriend. Ook wordt er gezegd dat het voor hen lastig is om in te schatten wat die behoefte is. Respondent 9 geeft aan dat zij na het vertrek van een geradicaliseerde vriendin, andere vrienden meer steunt dan voorheen: "Eerder dacht ik; het is jouw probleem daar wil ik niet teveel mee te maken hebben. Ik merk nu dat ik vriendinnen meer probeer te helpen. Ik denk dat ik daarin veranderd ben". Hierbij wordt de volgende verklaring gegeven: "Ik vind het nu belangrijker mijn vriendinnen daarmee te helpen, omdat ik het na het vertrek van mijn geradicaliseerde vriend zelf ook moeilijk heb gehad". Zes van de negen respondenten ervaren geen verandering in het verlenen van steun aan vrienden. Respondent 4 geeft daar de volgende verklaring voor: "Omdat het contact dat ik met haar had al minder was geworden, was het geen hele goede vriendin meer. Als het dat wel was geweest had ik het vertrek moeilijker gevonden en had ik er meer met anderen over gepraat".

Alle respondenten zeggen achter hun vriend te staan wanneer hij of zij een keuze zou maken waar de respondent zelf niet achter staat of wanneer de vriend iets zegt wat niet overeenkomt met de mening van de respondent zelf. Door zes van de negen respondenten wordt luisteren naar de vriend genoemd als manier om hiermee om te gaan. Acht respondenten geven aan dat ze hun eigen mening laten blijken wanneer een vriend een keuze maakt die zij zelf niet zouden maken of wanneer ze een meningsverschil hebben,

maar dat de manier waarop afhankelijk is van het type vriend en onderwerp. Respondent 8 benoemt hierbij dat hij zijn vrienden in hun waarde laat. Dit wordt ook gezegd in de focusgroep. Respondent 3 geeft hierover aan dat ze achter haar geradicaliseerde vriendin staat als het radicaliseren haar gelukkig maakt.

Alle respondenten vinden eerlijkheid een belangrijk aspect bij het steunen van vrienden. Hieraan wordt door vier van de negen respondenten toegevoegd dat ze met hun mening de ander proberen te sparen door de mening van de vriend niet af te kraken. De focusgroep benoemt het hebben van een heel ander standpunt een reden om de vriendschap te verbreken.

Verschillende respondenten van wie een vriend is geradicaliseerd ervaren voornamelijk steun door te praten met mensen die de geradicaliseerde vriend goed gekend hebben. Respondent 6 geeft aan dat haar vriendinnen haar niet hadden kunnen steunen: "Ik denk dat tijd heelt en dat ik tijd nodig had voor mezelf". Voor respondent 9 geldt dat ze vooral steun had bij de verwerking van het vertrek door antwoorden te krijgen op de vragen die ze had over het vertrek:

Ik had vragen voor mezelf: waarom heeft ze dat gedaan en hoe heeft ze dat gedaan, of ze daar nog steeds wel gelukkig was. Haar moeder en zijzelf hebben allebei een aantal van deze vragen kunnen beantwoorden. Dat heeft me vooral een stukje rust gegeven, want ik voelde me daarna echt een heel ander mens.

Twee van de negen respondenten zeggen dat ze ervan uit gaan dat hun vriend de keuze om naar Syrië te vertrekken niet volledig zelf heeft gemaakt, maar toch accepteren ze deze keuze. Respondent 7 zegt hierover: "Ik heb gehoord dat ze gehersenspoeld is. Ik weet dat het geen verkeerd persoon is dus dat heeft dan wel weer met vriendschap te maken. Ze zal het wel met een reden gedaan hebben".

Wederkerigheid van de steun wordt gezien als normaal door alle respondenten. Twee van de negen respondenten zijn gaan twijfelen aan de steun die ze verleend hebben aan hun geradicaliseerde vriend, omdat ze niets afwisten van het radicaliserende proces waar hun vriend in zat. Respondent 8 vindt het vooral erg dat hij zijn vriend nergens bij betrokken heeft: "We vroegen hem nooit om iets met ons te doen. We dachten dat hij geen tijd voor ons had. Ik weet niet of ik er alleen iets aan had kunnen doen, maar met z'n tiene misschien wel". Dit antwoord wordt ook gegeven in de focusgroep waarbij geantwoord is vanuit een hypothetische situatie.

Interactie

De resultaten met betrekking tot de deelvraag: 'Wat is de impact van een geradicaliseerde vriend tijdens de adolescentiefase op interactie binnen vriendschappen?' worden hieronder weergegeven.

Twee van de negen respondenten hebben nog contact met hun geradicaliseerde vriend. Deze respondenten geven aan dat de interactie binnen de vriendschap met hun geradicaliseerde vriend veranderd is. Zo zegt respondent 9: "Als ik nu een berichtje stuur heb ik misschien drie weken later een reactie. Van echte vriendschap kan ik niet meer spreken, ik heb zo weinig contact met haar". De respondenten die geen contact meer hebben met hun geradicaliseerde vriend, spreken niet langer van vriendschap. Respondent 6 heeft wel contact gehad met haar geradicaliseerde vriend. Deze respondent had op het moment van vertrek ruzie met haar. De ruzie is nooit uitgesproken. Respondent 6: "Ik heb het gevoel dat ik iemand ben kwijtgeraakt". Het contact tussen respondent 3 en haar geradicaliseerde vriend is inmiddels verwaterd. Ook voor respondent 7 is het contact verwaterd. Voor deze respondent betekent het niet hebben van contact dat er niet langer sprake is van vriendschap tussen hem en zijn geradicaliseerde vriend: "Ik wil best weten hoe het met haar gaat, maar ik heb geen behoefte aan uitgebreid contact. Ik ben bang dat ze veranderd is".

Vijf van de negen respondenten geven aan geen verschil te merken in interactie met andere huidige vriendschappen. Bij de focusgroep en respondent 1 is dit onduidelijk. Drie respondenten zeggen verschillen te merken in interactie met hun huidige vrienden. Zo benoemt respondent 6 dat de geradicaliseerde vriend invloed had op de manier waarop ze interacteert met haar huidige vrienden. Nu haar geradicaliseerde vriend vertrokken is merkt respondent 6 verandering in de interactie: "Mijn geradicaliseerde vriend heeft een aandeel in de verandering in contact met mijn vrienden, zij had een hele sterke invloed op mij, merk ik achteraf". Voor respondent 8 geldt dat de interactie met een aantal vrienden veranderd is, waarbij de nadruk op één vriend ligt: "Het is niet echt een vertrouwensprobleem, maar ik houd hem wel meer in de gaten. Dit doe ik meer nadat mijn geradicaliseerde vriend is vertrokken".

Daarnaast is er onderzocht wat de verschillen in interactie zijn of waren met hun geradicaliseerde vriend met betrekking tot zijn of haar andere etniciteit. Respondent 6 geeft aan dat er voornamelijk praktische verschillen te zien waren zoals het niet eten van varkensvlees. Vier respondenten zeggen voornamelijk verschil te zien in de manier waarop de geradicaliseerde vriend zich kleedt. Respondent 8 merkt voornamelijk een cultureel verschil in interactie. Hierover geeft hij aan zijn vriend van een andere etniciteit als meer gastvrij te beschouwen. Respondent 9 benoemt goed om te kunnen gaan met een vriend van een andere etniciteit, al merkt zij wel verschil in interactie. Respondent 5 geeft aan een

groot verschil in interactie met betrekking tot etniciteit te merken bij haar geradicaliseerde vriend: "Zij was alleen maar met het geloof bezig en verder helemaal nergens mee. Sinterklaas vond zij niet normaal of dom". Respondent 7 zegt hierover geen verschil te merken in interactie met betrekking tot de etniciteit van zijn geradicaliseerde vriend: "Zij was redelijk westers, ze droeg een hoofddoek en had een geloof maar dat hebben meer mensen in Nederland. Ik heb meer vrienden die moslim zijn, ik heb daar niet veel van gemerkt". De focusgroep geeft aan te willen interacteren met een vriend die overweegt moslim te worden. Niet duidelijk is of zij vrienden hebben van een andere etniciteit en hierin verschillen merken in de interactie.

Met betrekking tot het aangaan van interacties binnen nieuwe vriendschappen welke de respondenten doet denken aan hun geradicaliseerde vriend, zijn de meningen verdeeld. Vier van de negen respondenten willen interactie aan gaan en zeggen bevriend te kunnen raken met iemand die hen aan hun geradicaliseerde vriend doet denken. Van drie respondenten is dit niet duidelijk. Twee respondenten geven aan minder snel bevriend te raken met iemand die hen aan hun geradicaliseerde vriend doet denken. Wel zouden zij interactie aan willen gaan met deze persoon. Respondent 2 geeft als reden hiervoor dat de levenswijze van deze persoon ver van zich afstaat: "Misschien wel een klassenvriendschap, maar geen echte vriendschap. Ik zou meer afstand bewaren, het is een ander geloof er is altijd wel iets anders. Ik vind het belangrijk om op een lijn te liggen met vrienden". Respondent 5 vindt het een beangstigend gevoel dat deze persoon hetzelfde als haar geradicaliseerde vriend zou kunnen doen: "Wanneer diegene in Syrië andere mensen gaat vermoorden, dan hoeft ik daar geen vrienden mee te zijn. Nadat mijn vriend is geradicaliseerd houd ik hier toch rekening mee. Ik raak nu minder snel bevriend dan wanneer dit niet was gebeurd".

Onderzocht is hoe interactie met andere vrienden is veranderd indien gedacht is dat hun geradicaliseerde vriend zou kunnen komen te overlijden. Nadrukkelijk voor deze deelvraag wordt er ingegaan op persoonlijke gevoelens welke gevolgen hebben op de interactie met huidige vriendschappen. Alle respondenten geven aan gedacht te hebben dat hun vriend zou kunnen komen te overlijden. Deze gedachte heeft voor de respondenten verschillende gevolgen gehad op de manier van interacteren met hun vrienden. Zes van de negen respondenten zeggen hier toen ter tijd met vrienden over te hebben gesproken. Drie respondenten hebben depressieve gevoelens ervaren in de periode nadat hun vriend is vertrokken. Respondent 1 heeft hier niet met vrienden over gesproken.

Respondent 9 geeft aan zich langere tijd na het vertrek van de geradicaliseerde vriend anders te hebben gevoeld: "Ik had het voor mezelf allemaal weggestopt, ik praatte er met niemand over. Na een half jaar merkte ik dat ik er aan onderdoor ging en dat ik erg

slecht sliep. Toen heb ik het tegen een aantal vriendinnen verteld". Respondent 6 zegt hierover het volgende:

Er is een tijd geweest dat ik de hele dag op mijn kamer zat en dat ik niks meer met mijn vriendinnen ging doen, ik wilde liever alleen zijn. Ik was verdrietig en boos tegelijkertijd. Ik had geen zin om te praten of gezellig iets te drinken. Na gesprekken met een psycholoog ben ik in gaan zien dat het niet goed is om alleen op mijn kamer te blijven zitten. Daarna is het beter gegaan en ben ik weer naar buiten gegaan en dingen gaan doen met vriendinnen.

Conclusie

Positiviteit

Verwacht werd dat door radicalisering van een vriend de positiviteit binnen vriendschappen afneemt door toename van negatieve emoties (Koenders over aanslagen, 2015; Loza, 2007). In dit onderzoek zijn aanwijzingen gevonden dat er geen eenduidig beeld bestaat wat betreft deze verwachting. Bij meerdere respondenten lijkt er sprake te zijn van een toename van negatieve emoties na het vertrek van een geradicaliseerde vriend, zoals verwijten. Echter, dit heeft volgens bijna alle respondenten geen invloed op de positiviteit binnen andere vriendschappen. Wellicht is er sprake van een verminderde positiviteit in de vriendschappen van respondenten die nog bevriend zijn met hun geradicaliseerde vriend, omdat er minder vertrouwen in deze vriendschap is.

Openheid

Verwacht werd dat door radicalisering van een vriend minder persoonlijke gevoelens en gedachten worden gedeeld waardoor de openheid in vriendschappen afneemt (Jamieson, 2008; Keltner, Capps, Kring, Young, & Heerey, 2001). In dit onderzoek zijn aanwijzingen gevonden dat er geen eenduidig beeld bestaat betreft deze verwachting. Na het vertrek van een geradicaliseerde vriend lijkt er bij de meerderheid van de respondenten geen verandering plaats gevonden te hebben wat betreft de openheid binnen andere vriendschappen. Voor het grootste deel van de respondenten is de openheid met de geradicaliseerde vriend wellicht veranderd. De mate van contact en de afstand tussen de geradicaliseerde vriend en de achterblijvende vriend in Nederland lijken hiervan de oorzaak te zijn.

Steun

Verwacht werd dat jongeren meer emotionele steun zouden verlenen aan vrienden en meer behoefte aan emotionele steun zouden hebben na het radicaliseren van een vriend (McQuaid et al., 2016; Jones, et al., 2005). In dit onderzoek zijn aanwijzingen gevonden dat

deze verwachting wellicht niet juist is. Er is geen eenduidig beeld gevonden wat betreft de verandering in steun. De meerderheid van de respondenten lijkt geen verandering te ervaren na het radicaliseren van een vriend in het verlenen en ontvangen van steun binnen andere vriendschappen. Echter, alle respondenten lijken geen steun meer te ontvangen van de geradicaliseerde vriend.

Interactie

Over het algemeen lijkt er voor de meerderheid van de respondenten geen verandering te zijn in de interactie met huidige vrienden. Verwacht werd dat jongeren na het radicaliseren van een vriend met een andere etniciteit dan zichzelf, minder snel vriendschappen zullen aangaan met jongeren van deze etniciteit (Jamieson, 2007). Er kan verondersteld worden dat er geen eenduidig beeld is over het al dan niet aangaan van een vriendschap met een jongere van een andere etniciteit nadat er een vriend geradicaliseerd is.

Tevens werd er verwacht dat mogelijke suïcide van een geradicaliseerde vriend zal zorgen voor een verhoogd stressniveau en depressieve gevoelens welke van invloed zijn op de interactie met andere vrienden (Bartik et al., 2013; Eacott & Frydenberg, 2008; Goodwin, 2006). Voor de meerderheid van de respondenten heeft de gedachte dat de geradicaliseerde vriend zou komen te overlijden mogelijk geen invloed op de interactie met andere vrienden.

Conclusie hoofdvraag

In dit onderzoek zijn er aanwijzingen gevonden dat er voor alle vier de elementen van vriendschap (positiviteit, openheid, steun en interactie), geen eenduidige reactie is op het radicaliseren van een vriend. Over het algemeen lijkt het radicaliseren van een vriend een uiteenlopende mate van impact te hebben op huidige vriendschappen en de vriendschap met de geradicaliseerde vriend. Wellicht spelen verschillende factoren een rol bij de mate van impact op adolescenten. Deze zullen nader worden toegelicht in de discussie. Er kan verondersteld worden dat er geen expliciet antwoord gegeven kan worden op de hoofdvraag.

Discussie

Dit onderzoek heeft de impact van een geradicaliseerde vriend op positiviteit, openheid, steun en interactie binnen adolescentie vriendschappen onderzocht. Wellicht kan er geconcludeerd worden dat de meerderheid van de jongeren geen impact ervaart op vriendschap nadat er een vriend geradicaliseerd is. Echter, dat wil niet zeggen dat geen van de respondenten impact ervaren heeft.

De mate van impact die adolescenten ervaren na het radicaliseren van een vriend is wellicht afhankelijk van de kwaliteit van de relatie met de geradicaliseerde vriend. De respondenten die een betere band hadden met de geradicaliseerde vriend lijken meer impact

te ervaren op de verschillende elementen dan de respondenten die de geradicaliseerde vriend slechts benoemen als een 'klassenvriend'. Zo lijken vrienden die dichterbij de respondent staan meer depressieve gevoelens te beleven welke een weerslag hebben op het aangaan en onderhouden van vriendschappen. Bij het interpreteren van de resultaten dient er rekening te worden gehouden met het feit dat er in dit onderzoek slechts een aantal respondenten geïnterviewd is die een hechte band hadden met de geradicaliseerde vriend. Dit kan wellicht voor een vertekening in de resultaten gezorgd hebben, waardoor de impact op vriendschappen mogelijk niet adequaat gemeten kan worden. Daarnaast zou het van persoonlijkheidskenmerken af kunnen hangen in welke mate respondenten impact hebben ervaren na het radicaliseren van een vriend.

Dit onderzoek kent verschillende sterke punten en verbeterpunten. Een sterk punt van dit onderzoek is de keuze voor een kwalitatief onderzoeksdesign, omdat het meten van gevoelens, gedachten en ideeën op deze manier het beste in kaart kunnen worden gebracht (Evers, 2015). Een ander sterk punt is het gebruik van een semigestructureerde vragenlijst, die de respondenten ruimte biedt om meer uit te wijden over onderwerpen waar de respondent zelf de voorkeur aan geeft. Dit biedt de onderzoekers de mogelijkheid dieper in te kunnen gaan op de antwoorden van de respondent. Aan de resultaten te zien kent het gebruik van de semigestructureerde vragenlijst ook een keerzijde. Een minpunt van het gebruik hiervan lijkt de onderbelichting van bepaalde onderwerpen. Dit kan door de antwoorden van de respondenten komen, maar ook door de onbewuste subjectiviteit van de onderzoekers. Twee van de vier onderzoekers hebben het merendeel van de interviews afgenomen. Het kan zijn dat de elementen interactie en openheid, waar deze twee onderzoekers meer deskundig in zijn, daardoor meer ondervraagd zijn. Hierdoor kan er een vertekend beeld zijn ontstaan in de resultaten. Tevens kan er een vertekend beeld zijn ontstaan in de resultaten door de emotionele toestand van de respondenten. Zo lijkt één respondent het moeilijk te vinden om te praten over haar geradicaliseerde vriend, wat wellicht van invloed is geweest op de verkregen informatie.

Een methodologisch nadeel is het gebruik van een selectieve sneeuwbal steekproeftrekking. Deze kan gezorgd hebben voor een onjuist beeld van de resultaten door de homogene achtergrond van de respondenten. Acht van de negen respondenten komen uit dezelfde regio waar een dorpse cultuur heerst. Wellicht kijken deze respondenten anders tegen het onderwerp aan dan respondenten uit stedelijke regio's. Hierdoor zijn de resultaten niet volledig te generaliseren, waardoor de externe validiteit beperkt is.

Voor toekomstig onderzoek is het van belang dat er consistent gebruik wordt gemaakt van de vooraf opgestelde vragenlijst. Daarnaast is het voor de objectiviteit van het onderzoek belangrijk dat het uitvoeren van de interviews gelijkmatig verdeeld wordt over de

onderzoekers. Ook dient er in vervolgonderzoek rekening te worden gehouden met de kwaliteit van de relatie tussen de respondent en de geradicaliseerde vriend, de persoonlijkheidskenmerken van de respondent en diens emotionele toestand. Bovendien is het van belang dat de respondenten worden verzameld uit verschillende regio's uit het land, zowel uit dorpen als uit stedelijk gebied.

Tot slot levert dit onderzoek een bijdrage aan de kennis over de sociale impact van radicalisering op de maatschappij. Dit betekent dat radicalisering een fenomeen is dat zowel de politiek, de maatschappij als het sociale milieu beïnvloedt. Het is gebleken dat jongeren in verschillende mate impact ervaren na het radicaliseren van een vriend. Daardoor is het belangrijk dat in de toekomst jongeren adequate en passende hulp krijgen wanneer zij dit nodig hebben. Hierbij is het van belang dat er rekening wordt gehouden met individuele verschillen.

Referenties

Baarda, B., Bakker, E., Fischer T., Julsing, M., De Goede, M., Peters, V., Van der Velden, T. (2013). *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en*

- uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers Groningen/Houten
- Bergsma, M. (2003). *Betrouwbaarheid en validiteit van kwalitatief georiënteerde operational audits* (Proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit
- Bartik, W., Maple, M., Edwards, H., & Kiernan, M. (2013). The psychological impact of losing a friend to suicide. *Australasian Psychiatry, 21*, 545-549.
doi: 10.1177/1039856213497986
- Binder, J. F., Roberts, S. G., & Sutcliffe, A. G. (2012). Closeness, loneliness, support: Core ties and significant ties in personal communities. *Social Networks, 34*, 206-214.
doi:10.1016/j.socnet.2011.12.001
- Borst, T. (2015a, November 15). Terreuraanval 'zeer nabij' in Brussel: Dreigingsniveau omhoog. *Elsevier*. Verkregen van <http://www.elsevier.nl/>
- Borst, T. (2015b, December 24). Frankrijk wil grondwet wijzigen na terroristische aanslagen. *Elsevier*. Verkregen van <http://www.elsevier.nl/>
- Brissette, I., Scheier, M. F., & Carver, C. S. (2002). The role of optimism in social network development, coping, and psychological adjustment during a life transition. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*, 102-111.
doi:10.1037//0022-3514.82.1.102
- Christmann, K. (2012). Preventing religious radicalisation and violent extremism: A systematic review of the research evidence. *Research Report*. Youth Justice Board. Verkregen van https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/396030/preventing-violent-extremism-systematic-review.pdf
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, California: SAGE Publications.
- Crok, S., J. Slot, D. Trip & K. Klein Wolt (2002). *Vrijtijdsbesteding jongeren in Amsterdam*. Amsterdam: Bureau O+S.
- Eacott, C., & Frydenberg, E. (2008). At-Risk students in a rural context: Benefits and gains from a coping skills program. *Australian Journal of Guidance and Counselling, 18*, 160-181. doi:10.1375/ajgc.18.2.160.
- Evers, J. (2015). *Kwalitatief interviewen: Kunst én kunde*. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers.
- General Intelligence and Security Service of the Netherlands (2014). *The transformation of jihadism in the Netherlands. Swarm dynamics and new strength*. The Hague: General Intelligence and Security Service of the Netherlands.
- Glover, T. D., & Parry, D. C. (2008). Friendships developed subsequent to a stressful life

- event: The interplay of leisure, social capital, and health. *Journal of Leisure Research*, 40, 208-230. Verkregen van http://www.academia.edu/6331675/Friendships_developed_subsequent_to_a_stressful_life_event_Links_with_leisure_social_capital_and_health
- Githens-Mazer, J. (2008). Variations on a theme: Radical violent Islamism and European North African radicalization. *Political Science and Politics*, 41, 19-24. doi:10.1017/S10490965
- Goodwin, R. D. (2006). Association between coping with anger and feelings of depression among youths. *American Journal of Public Health*, 96, 664-669. doi:10.2105/AJPH.2004.049742
- Impact. (2016). In *Van Dale Online*. Geraadpleegd op 27 juni 2016, van <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=impact&lang=nn#.V3F7XpOLSAw>
- Jamieson, L. (2008). *Friendship and befriending*. University of Edinburgh: Centre for Research on Families and Relationships. Verkregen van https://www.researchgate.net/profile/Lynn_Jamieson/publication/266059356_Friendship_and_Befriending/links/54ad77df0cf2213c5fe406ba.pdf
- Jones, R. M., Vaterlaus, J. M., Jackson, M. A., & Morrill, T. B. (2014). Friendship characteristics, psychosocial development, and adolescent identity formation. *Personal Relationships*, 21, 51-67. doi:10.1111/pere.12017
- Jolles, J. (2011). *Ellis en het verbreinen. Over hersenen, gedrag & educatie*. Amsterdam – Maastricht: Neuropsychology Publishers
- Keltner, D., Capps, L., Kring, A. M., Young, R. C., & Heerey, E. A. (2001). Just teasing: A conceptual analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, 127, 229-248. doi:10.1037//0033-2909.127.2.229
- Koenders over aanslagen: Verenigd in onze afkeer. (2015, Juni 26). *Rijksoverheid*. Verkregen van <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/06/26/koenders-over-aanslagen-verenigd-in-onze-afkeer>
- Lee, Y. T., Shek, D. T. L, & Sun, R. C. F. (2015). Student Well-Being in Chinese Adolescents in Hong Kong. *Theory, Intervention and Research. Quality of Life in Asia*, 7, 89-97. doi:10.1007/978-981-287-582-2_1
- Loza, W. (2007). The psychology of extremism and terrorism: A Middle-Eastern perspective. *Agression and Violent Behavior*, 12, 141-155. doi:10.1016/j.avb.2006.09.001

- Mendelson, M. J., & Kay, A. C. (2003). Positive feelings in friendship: Does imbalance in the relationship matter? *Journal of Social and Personal Relationships, 20*, 101-116. doi: 10.1177/02654075030201005
- Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism. A psychological exploration. *American Psychologist, 60*, 161-169. doi:10.1037/0003-066X.60.2.161
- McQuaid, R. J., McInnis, O. A., Paric, A., Al-Yawer, F., Matheson, K., & Anisman, H. (2016). Relations between plasma oxytocin and cortisol: The stress buffering role of social support. *Neurobiology of Stress, 3*, 52-60. doi:10.1016/j.ynstr.2016.01.001
- Naber, P. (2004). *Vriendschap en sociale cohesie: De rol van leeftijdgenoten in de opvoeding van jeugd*. Hogeschool INHOLLAND. Verkregen van <http://kenniskringjeugd.nl/wordpress/wp-content/uploads/2013/06/inauguratiebrochurePaulineNaber.pdf>
- Nederlands Jeugdinstituut. (2016). Hoe vaak komt radicalisering voor? Verkregen van <http://nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Radicalisering/Hoe-vaak-komt-radicalisering-voor>
- Neuman, W. L. (2014). *Understanding Research*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Oswald, D. L., Clark, E. M., & Kelly, C. M. (2004). Friendship maintenance: An analysis of individual and dyad behaviors. *Journal of Social and Clinical Psychology, 23*, 413-441. doi:10.1521/jscp.23.3.413.35460
- Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Pels, T., & De Ruyter, D. J. (2012). The influence of education and socialization on radicalization: An exploration of theoretical presumptions and empirical research. *Child Youth Care Forum, 41*, 311-325. doi:10.1007/s10566-011-9155-5
- Rose, A. J. (2002). Co-rumination in the friendship of girls and boys. *Child Development, 73*, 1830-1843. doi:10.1111/1467-8624.00509
- Rutte: we zijn in oorlog met IS. (2015, November 14). NOS. Verkregen van <http://nos.nl/artikel/2069063-rutte-we-zijn-in-oorlog-met-is.html>
- Silke, A. (2008). Holy warriors: Exploring the psychological processes of Jihadi radicalization. *European Journal of Criminology, 5*, 99-123. doi: 10.1177/1477370807084226
- Uno, D., Uchino, B. N., & Smith, T. W. (2002). Relationship quality moderates the effect of social support given by close friends on cardiovascular reactivity in women. *International Journal of Behavioral Medicine, 9*, 243-262. doi:10.1207/S15327558IJBM0903_06
- Van der Laan, D. (2016, Maart 22). Terreur in Brussel: alle feiten op rij. *Elsevier*. Verkregen van <http://www.elsevier.nl/>

Van Lieshout, M. (2000). Sociale relaties: Ouders en leeftijdgenoten. In: K. Wittebrood en S. Keuzenkamp, S. (2000). *Rapportage Jeugd 2000. Trajecten van jongeren naar zelfstandigheid*, 137-164. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Wilner, A. S., & Dubouloz, C. (2010). Homegrown terrorism and transformative learning: An interdisciplinary approach to understanding radicalization. *Global Change, Peace & Security*, 22, 33-51. doi:10.1080/14781150903487956

Bijlage A

Vragenlijst semi-gestructureerd interview

Algemene vriendschap vragen per element

Positiviteit:

- Maken jullie elkaar aan het lachen? Probeer je je vrienden op te vrolijken wanneer jullie samen zijn?
- Heb je vertrouwen in je vrienden? Deel je geheimen met vrienden die je niet met anderen deelt?
- Praat je wel eens over vrienden achter de rug om van diegene?
- Word je wel eens boos op je vriend(in), waarom?
- Halen jullie herinneringen op over dingen die jullie samen deden in het verleden?

Openheid:

- Deel je persoonlijke gedachten, gevoelens en ideeën met je vrienden? Hoe?
- Herstellen jullie misverstanden? Hoe?
- Geven jullie elkaar advies? Hoe?
- Ben je betrokken met je vrienden en laat je elkaar merken dat je betrokken bent? Hoe?
- Hebben jullie intellectueel stimulerende gesprekken (gesprekken die je ontwikkeling stimuleren)? Over studie, interesse etc.

Steun:

- Accepteer je de ander zoals hij/zij is? Zo ja, hoe doe je dat?
- Als je vriendin iets zegt wat jij gek vindt om te bespreken, hoe reageer je daar dan op?
- Hoe hebben jullie contact? Bespreken jullie veel in het 'echt' of meer online?

Emotionele steun:

- Sta je achter je vriend(in) als hij een keuze maakt die je zelf niet zou maken? Hoe ga je daar dan mee om?
- Steun je je vriend als hij door een moeilijke tijd gaat? Zo ja, hoe doe je dat?

Instrumentele steun:

- Als er hulp nodig is in praktische zaken, helpen jullie elkaar dan?

Interactie:

- Verleen je gunsten aan elkaar?
- Kom je bij je vrienden thuis? Kwam je bij je vriend die vertrokken is thuis?
- Maak je tijd voor je vrienden vrij, ondanks dat je druk bent?
- Onderneem je nieuwe dingen samen met je vrienden?
- Vier je speciale gelegenheden samen met je vrienden? (zoals een verjaardag oid)

Impact vragen per element**Algemene vragen:**

Ben je nog steeds bevriend met Kawthar, spreek ja haar nog?

Heb je een vriendin in Nederland die ook bevriend is/was met Kawthar? Indien ja op deze vraag, dan onderstaande vragen ook betrekken op deze vriend(in).

Positiviteit:

- Verwijt je je vriend(in) voor wat hij/zij heeft gedaan? Ben je boos op hem/haar?
- Vertrouw je andere vriend(inn)en nog? Is dit veranderd?
- Heb je wel eens gedacht om een andere vriendschap te verbreken vanwege het feit dat je vriend(in) is vertrokken?
- Laat je merken dat je dankbaar bent wanneer een vriend van je aardig doet tegen je? Hoe? Doe je dit nu juist meer of minder?

Openheid:

- Deel je nog steeds je persoonlijke gedachten, gevoelens en ideeën met elkaar? Of ben je meer op je hoede/voorzichtiger?
- Ben je eerlijk tegen je vrienden? Zeg je wat je echt denkt?

Steun:

- Kun je iets vertellen over de steun aan elkaar nu ze niet meer in Nederland is? Hoe is dit veranderd toen ze nog wel in Nederland is? (indien geen contact, hoe is dit met andere vriendinnen?)
- Praten jullie nu ook nog over jullie vriendschap? Zo ja, kun je daar iets over vertellen?
- Hoe is de steun in praktische hulp nu?

Interactie:

- Je vriend die vertrokken is naar Syrië is van een andere etniciteit als dat jij bent. Hoe heb je dit in jullie vriendschap en de omgang met elkaar ervaren?
- Voel jij je hetzelfde nadat je vriend vertrokken is naar Syrië? Ben je vaker down of heb je minder behoefte aan het maken van vrienden of bijhouden van bestaande vrienden? Hoe is dit voor jou veranderd?
- Is er na het vertrek van je vriend naar Syrië door je hoofd gegaan dat hij/zij zou komen te overlijden? Wat doet deze gedachte met jou?/ heeft deze gedachte gedaan?
(indien ja op voorgaande vraag, doorvragen over steun of juist afzondering met andere vrienden en het aangaan van nieuwe contacten)
- Merk je in de omgang met andere vrienden dat je veranderd bent? Hoe merkt je dit?

Bijlage B

Vignet focusgroep

Je bent al sinds de brugklas bevriend met Abdul. Sindsdien zijn jullie altijd hecht geweest en het samen tot vijf havo weten te schoppen. Nu de eindexamens in zicht komen spant het erom of Abdul deze gaat halen. Vorig jaar was hij ook maar net over, doordat hij tijdens de examens voor het eerst meedeed aan de Ramadan. De laatste tijd heb je steeds minder contact met hem. Hij zegt dat hij druk bezig is met leren voor de examens en dat hij veel bidt voor goede resultaten.

Een week later komt Abdul niet online bij jullie wekelijkse game-sessie op de playstation. Hij laat die avond ook niks meer van zich horen. Scrollend over je tijdlijn op twitter zie je een tweet van Abdul in Arabische taal, wat er staat begrijp je niet, maar je weet dat hij ook hard leert om Arabisch te kennen. Je stuurt hem een whatsapp dat het geen probleem is dat de examens belangrijker zijn dan gamen en wenst hem succes.

De volgende dag heb je nog geen reactie van hem ontvangen, ook verschijnt hij niet op school. Een week later weet nog steeds niemand waar hij is, zelfs zijn ouders niet. Er verschijnt een foto van hem op Facebook met de tekst: "Onthoud de naam van jouw god en wijd jezelf aan hem met complete toewijding". Diezelfde avond belt zijn vader je op om te vertellen dat hij vernomen heeft van een neef dat Abdul naar Syrië is vertrokken om daar te helpen tegen de strijd

Bijlage C
Informatiebrief ouders

Universiteit Utrecht

Utrecht, 29 maart 2016

Betreft: bacheloronderzoek pedagogische wetenschappen

Beste ouder(s)/verzorger(s),

Graag willen wij u via deze weg op de hoogte stellen van ons onderzoek vanuit de Universiteit Utrecht.

We hebben onlangs contact gehad met uw dochter. Zij heeft aangegeven bereid te zijn mee te werken aan ons onderzoek. Aangezien uw dochter minderjarig is, vragen wij ook uw toestemming voor haar medewerking aan dit onderzoek. Indien akkoord kunt u een ondertekend exemplaar meegeven aan uw dochter. Het andere exemplaar is voor uzelf.

Wij zijn Kay-Leigh Keulers, Jolien Wopereis, Sanne Tiggeloven en Melissa Stuijzand, vier studenten van de opleiding Pedagogische Wetenschappen en voeren op dit moment ons bacheloronderzoek uit naar de sociale gevolgen van radicalisering. Dit willen we onderzoeken door middel van interviews met adolescenten.

In ons vooronderzoek is gebleken dat er verschillende elementen zijn die een belangrijke rol spelen bij de instandhouding van vriendschappen. Deze elementen zijn: steun, openheid, positiviteit en interactie. De nadruk van ons onderzoek zal liggen op de verschillende elementen en komen tijdens het interview aan bod.

We zijn ervan op de hoogte dat uw dochter iemand kent die is vertrokken naar Syrië. Hierdoor valt ze binnen de doelgroep van ons onderzoek. We willen graag van haar weten hoe dit vertrek van invloed is geweest op de verschillende elementen binnen haar vriendschappen. Dit heeft niet alleen betrekking op de vriendschap met het naar Syrië vertrokken meisje, maar ook op andere/bestaande vriendschappen.

We zullen in tweetallen in gesprek gaan met uw dochter. Het interview zal ongeveer een uur in beslag nemen. Deze zullen naar waarschijnlijkheid in april plaatsvinden. De locatie kan in overleg met u worden bepaald.

Uw dochter kan op elk moment aangeven dat ze met de medewerking aan het onderzoek wil stoppen. In verband met de validiteit en verwerking van de interviews zouden wij graag geluidsopnames maken. Deze opnames worden na de verwerking weer vernietigd. Hiervoor dient u tevens toestemming te geven door middel van een handtekening onderaan de brief. Daarnaast wordt de anonimiteit gewaarborgd door de namen te figneren (er worden andere namen gebruikt) en door eventuele plaatsnamen te veranderen. Het onderzoek wordt niet gepubliceerd en zal binnen de databank van de universiteit bewaard worden. Indien gewenst kunnen wij u na afloop een exemplaar van ons onderzoek opsturen.

Indien u bezwaar heeft tegen het ondertekenen van deze brief of wanneer er nog vragen zijn, kunt u ons bereiken via de mail: j.wopereis@students.uu.nl of u kunt telefonisch contact opnemen met Jolien: 06 21 45 69 47 of met Sanne: 06 40 91 82 26.

Wij zien graag uw reactie tegenmoet.

Met vriendelijke groet,

Jolien Wopereis
Sanne Tiggeloven
Melissa Stuijtzand
Kay-Leigh Keulers

Handtekening(en) ouder(s)/verzorger(s) medewerking:

Plaats, datum:

Handtekening:

Handtekening(en) ouder(s)/verzorger(s) geluidsopnames:

Plaats, datum:

_____ ,

Handtekening:

Bijlage D

Informatie voor de respondent

De onderzoeker(s) hebben mij op de hoogte gesteld over de inhoud van het onderzoek. Ik weet waar het over gaat en waar ik mijn medewerking aan verleen. Ik sta hierachter en ik ben me bewust waarvoor ik teken.

Daarnaast hebben de onderzoeker(s) mij op de hoogte gesteld van, en ben ik mij ervan bewust dat ik te allen tijde kan stoppen met het verlenen van medewerking aan het onderzoek, zonder opgaaf van reden. Ook nadat de interviews zijn afgenomen.

Datum:

Plaats:

Handtekening:

.....

De onderzoeker(s) hebben mijn toestemming gevraagd voor het gebruik maken van opnameapparatuur tijdens de interviews. Deze worden uitsluitend gebruikt voor de resultaatverwerking voor het onderzoek. Na de resultaatverwerking worden deze opnames direct verwijderd van telefoon van de onderzoeker(s).

Ik geef toestemming voor het gebruik van opnameapparatuur:

Datum:

Plaats:

Handtekening:

.....